

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

Олександр Шпак, доктор педагогічних наук, професор
Ольга Халілова, аспірант кафедри теорії та історії педагогіки
Національного педагогічного університету
ім. М.П. Драгоманова
м. Київ

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

У статті автор розглядає історію розвитку формування економічно відповідальної поведінки в педагогічній теорії і практиці, звертається до історії даного питання, вивчає першоджерела педагогічної та економічної думки.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення соціально орієнтованої ринкової економіки і цивільного суспільства в Україні передбачає високий рівень економічної культури особистості і суспільства, яка виявляється в цивілізованій економічній поведінці і характеризується високим ступенем відповідальності людини перед суспільством і самою собою. Водночас у педагогічних, соціологічних і економічних дослідженнях відсутнє чітке уявлення про особливості і механізм формування відповідальної економічної поведінки.

Головним завданням економічного виховання є формування способу мислення, поведінки і діяльності, відповідних економічним і етично-правовим основам суспільства. Формування економічної поведінки, орієнтованої на загальнолюдські цінності та етичні норми, особливо значуще для учнів шкіл, що стоять на порозі дорослого життя.

Економічні реформи в Україні створили умови для розвитку економічного виховання підростаючого покоління. Варто відзначити, що в 90-х рр. ХХ ст. вивчення проблем формування економічної поведінки набуває міждисциплінарного характеру. Різні аспекти цієї проблеми вивчаються в рамках економічного, соціологічного і психологічного дослідницьких підходів. Економісти С. Мочерний, С. Жлубко, В. Автономов, Р. Беккер, П. Хейне аналізували ефективність економічної поведінки при використанні обмежених ресурсів для максимально можливого задоволення потреб. Соціологи Т. Заславська, Р. Ривкіна, Г. Соколова проводили дослідження взаємозв'язків економічної поведінки і соціальних інститутів, економічної культури як регулятора економічної поведінки. Представниками економічної психології І. Андреевою, А. Китовим, С. Малаховим

вивчалися психологічні аспекти споживацького, трудового, управлінського та інших видів економічної поведінки індивідів і соціальних груп.

У той же час з'являються педагогічні дослідження Н. Бірюкової, М. Вачевського, О. Шпака, О. Аменда, І. Сасової, Н. Рябіної, І. Прокопенко, Б. Шемякіна про формування готовності загальноосвітніх установ, до економічної діяльності, де розглядається і виховання етичних норм економічної поведінки: відповідальності, працьовитості, колективізму, ощадливості, організованості, заповзятливості та інших.

У роботі В. Верховіна економічна поведінка розглядається як система соціальних дій, які, по-перше, зв'язані з використанням різних за функціями і призначення економічних цінностей (ресурсів) і, по-друге, орієнтовані на отримання прибутку (винагороди) від їх обігу.

Проте сьогодні залишаються недостатньо розробленими проблеми формування таких норм економічної поведінки, як самостійність, раціональність, толерантність, які важливі в сучасних соціально-економічних умовах, а також інтегруюча роль відповідальності.

Тому **метою наукової статті** якраз є розкрити роль і сутність економічно відповідальної поведінки в системі економічного виховання, проаналізувати історичні основи розвитку поняття "економічна відповідальність".

Тема даної статті, на нашу думку, є досить актуальною. Адже, суспільству, що розвивається, потрібні сучасно освічені, етичні і заповзятливі люди, які можуть самостійно ухвалювати відповідальні рішення в ситуації вибору, прогножуючи їх можливі наслідки, здатні до співпраці, відмінні такими якостями, як мобільність, динамізм, конструктивність, розвиненим відчуттям відповідальності за долю країни.

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

Виклад основного матеріалу. Для обґрунтування даної педагогічної проблеми звернемося спочатку до історії питання. Вивчення першоджерел педагогічної і економічної думки; еволюція економічних, соціологічних і етичних моделей економічної поведінки дає підставу говорити про давні традиції в розробці проблеми формування відповідальної економічної поведінки. Ідеал економічної поведінки підростаючого покоління багато в чому визначався історичними і національно-культурними особливостями.

Уже в античності філософ і економіст Ксенофонт виділяє окрему сферу знання про господарську діяльність людей. В одному зі своїх творів він у формі діалогу розглядає розумні правила ведення домашнього господарства і землеробства, тобто господарської поведінки [9]. Інший старогрецький мислитель Аристотель показує відмінність між “економікою” – діяльністю, спрямованою на виробництво корисних речей – і “хрематистикою” – діяльністю, орієнтованою на примноження грошового багатства. Аристотель протиставляє традиційну і раціональну поведінку, засуджуючи останню.

Тим часом педагогічні уявлення мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя були обмежені рамками традиційної економіки. В процесі виховання пропонувалося формувати господарську поведінку відповідно до сталих традицій і звичаїв. У цьому ж дусі був написаний “Домострой”. У ньому містяться детальні повчання господарю будинку про те, як він повинен поводитися стосовно членів своєї сім’ї, дружини, дітей, слуг та інших людей поза будинком. У “Домострой” описується ідеал благопристойного батька сімейства і господаря, що шанує державну владу, строго дотримується етичних вимог церкви, традицій, що склалися, і в змозі задовольнити свої господарські інтереси [1].

Варто відзначити, що в Стародавньому світі і Середньовіччі філософи вже розглядають необхідність формування етичних норм господарської поведінки у дітей. Проте навряд можна було назвати відповідальною поведінку, обмежену рамками античного поліса або феодального маєтку.

Метою виховання в англійського філософа Джона Локка є виховання джентльмена – ділової людини, що спроможна вести справи тямучо і передбачливо. Одним із завдань такого виховання Локк вважав послідовне формування у дитини позитивних звичок поведінки, де важливу роль відіграє приклад наставника та інших людей [5].

При капіталізмі, на думку К. Маркса, ідеалами людини стають працьовитість, ощадливість і

жадібність. Класову поведінку капіталістів він характеризує як експлуататорську, при якій прагнення до необмеженого накопичення реалізується за рахунок робочого класу. Знищення приватної власності створить умови для реалізації нового ідеалу людини – гармонійно розвиненої особистості, поведінка якої буде альтруїстичною [9].

Представники вітчизняної соціально-економічної думки критикували індивідуальне накопичення і прагнення до надмірного багатства, закликали до благодійництва і добродійності. Орієнтація виховання на формування саме такого типу поведінки характеризувала ідеї І. Бецького, К. Ушинського, Л. Толстого І. Франка та інших видатних мислителів. М. Добролюбов і М. Чернишевський по-своєму трактували ідею “розумного егоїзму” англійської класичної політекономії. Вони вважали, що вищим щастям для людини є праця на загальне благо, боротьба за щастя інших. Велику роль у формуванні альтруїстичної поведінки вони відводили вихованню через працю.

Посилення інтересу до вивчення економічної поведінки на початку ХХ ст. було пов’язано зі зміною парадигми в економічній науці. Представник неокласичного напрямку А. Маршалл вважає, що предметом дослідження економічної теорії “є головним чином ті спонукальні мотиви, які найсильніше і найбільш стійко впливають на поведінку людини в господарській сфері її життя”.

Перехід від ринку вільної конкуренції до державно регульованої економіки в першій половині ХХ ст. супроводжується розвитком масштабного бізнесу і появою великих складних організацій. Відбувається заміна накопичувального типу поведінки на конформістський. Такий тип поведінки передбачає вміння “подати себе” на ринку праці, пристосуватися до цілей організації, бути енергійним і честолюбним.

Водночас розвивається прагматична педагогіка, одним з основоположників якої є американський філософ і педагог Джон Дьюї. Дьюї вважав, що різні види діяльності стають інструментами, створеними людиною для розв’язання індивідуальних та соціальних проблем. Пізнання виступає складною формою поведінки, мета якої – адаптація до соціуму. Критерієм оптимальної поведінки є його практична ефективність. Тому формування особистості, що вміє пристосовуватися до різних ситуацій в світі бізнесу, розглядається прагматичною педагогікою як мета виховання [2].

Представникам прагматичної педагогіки, на наш погляд, вдалося довести, що формування

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

досвіду соціальної поведінки (у тому числі і економічного) є однією з основних цілей виховання.

Стратегічним для нового індустріального суспільства ресурсом в другій половині ХХ ст. стає людський капітал, що допускає наявність в економіці ініціативної і висококваліфікованої робочої сили.

Американський психолог Е. Фромм показав, що в процесі соціалізації у людини виробляються різні орієнтації поведінки. На наш погляд, це торкається й економічної поведінки. На думку вченого, існують такі способи адаптації людини до соціуму: рецептивний (прагнення отримати блага від когось), експлуататорський (прагнення отримати блага за рахунок когось), накопичувальний (прагнення до накопичення благ за ради накопичення), ринковий (отримання благ за рахунок обміну), продуктивний (прагнення до виробництва благ). На основі способу соціалізації можна виділити накопичувальний, конформістський, продуктивний, або творчий.

Е. Фромм вважає, що в другій половині ХХ ст., потрібне формування творчого типу поведінки, який характеризується орієнтацією на загальнолюдські цінності, уявленням про взаємозв'язок особового успіху з процвітанням всього людства, здібністю до усвідомленого і відповідального вибору в складних життєвих ситуаціях [18].

Підтримують ці ідеї і представники гуманістичної педагогіки А. Маслоу і К. Роджерс. Вони вважають, що в центрі уваги педагогів повинна стати унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації). Ми вважаємо, що зарубіжні представники гуманістичної педагогіки дуже близько підійшли до усвідомлення вимог сучасної цивілізації до соціальної поведінки людини. В той же час у них немає аналізу економічної поведінки як різновиду соціальної поведінки [16, 10].

Великий внесок в осмислення даної проблеми вніс А. Макаренко. Характеризуючи мету виховання як конкретну програму розвитку особистості, він особливе місце відводить проблемі формування свідомої економічної поведінки господаря радянської країни. Така поведінка повинна бути бережливою, точною, оперативною і діловою. Для виховання А. Макаренко пропонує залучення дітей до процесу суспільно корисної, колективної, продуктивної праці [8].

Таким чином, можна вважати, що під економічною поведінкою радянські педагогічно-новатори 20 – 30-х рр. ХХ ст. розуміли поведінку,

спрimerовану на розв'язання завдань комуністичного будівництва. При цьому вони критично оцінювали поведінку, орієнтовану на реалізацію приватновласницьких інтересів, характерну для капіталістичного суспільства.

На наш погляд, радянським педагогам-новаторам вдалося обґрунтувати такі особливості економічної поведінки, як діловитість, творчий характер, поєднання особистих, колективних і суспільних інтересів, властивих сьогодні і відповідальній економічній поведінці. Проте пропаганда переваг соціалістичної системи господарювання призвела до недооцінки ринкових механізмів, які регулюють економічну поведінку людини в сучасному суспільстві.

Подальший політичний курс на прискорення економічного розвитку країни за рахунок форсованої індустріалізації і насильницької колективізації спричинив використання переважно екстенсивних чинників зростання. Ігнорування вимог економічних законів привело до недооцінки ролі економічного виховання підростаючого покоління як засобу підвищення продуктивності в народному господарстві.

У цьому ключі на сьогоднішній день економічну поведінку розглядають багато представників економічної теорії, соціології і психології. На відміну від економічної поведінки, що характеризується, перш за все, проявом прагматичних якостей, відповідальна економічна поведінка старшокласника є сукупністю вчинків економічно освіченої особистості, в яких інтегруються її етично-економічні якості, в доступних видах економічної діяльності. Розглянемо, спочатку поняття “економічна поведінка” в теорії педагогічних та економічних досліджень.

Для економічної поведінки родовим виступає поняття “поведінка”, яке у Великому словнику української мови трактується неоднозначно. Поведінка означає сукупність вчинків і дій людини, які створюють цілісне уявлення про спосіб життя особи; характер вчинків та дій відносно когонебудь, чого-небудь відповідно до правил етикету; взаємодія живих істот з навколишнім середовищем, що виявляється в руховій активності і орієнтації в цьому середовищі; характер існування, розвиток чого-небудь в яких-небудь умовах; процес роботи, функціонування (машин, автоматичних пристроїв).

У педагогічній енциклопедії під поведінкою розуміється сукупність реальних дій, зовнішніх проявів живих істот, у тому числі і людини. У буденній мові і педагогічній практиці прийняте вужче трактування поведінки як дотримання

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

людиною загальноприйнятих правил взаємостосунків і виконання певних форм дій (навчальних, професійних та інших).

Різні підходи існують і до визначення економічної поведінки. Л. Пономарьов, В. Попов, В. Чічканов, І. Прокопенко, Є. Камешанченко, Н. Бірюкова, І. Лукінов, С. Мочерний, Ю. Палкін вважають, що “економічна поведінка – це сукупність послідовних вчинків, дій людини процесі її економічної діяльності. Зміст економічної діяльності народу, класу, колективу, осіб (як виду соціальної діяльності) допомагає зрозуміти суть суспільної економічної поведінки”. Під економічною діяльністю автори розуміють “цілеспрямовану діяльність в сферах виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ, засновану на свідомому формулюванні мети і охоплюючи всю сферу суспільного виробництва” [15, 11].

Відомий економіст К. Ерроу розуміє під економічною поведінкою – “дії, направлені на вибір найвигідніших альтернатив” [5]. В економічній соціології цю поведінку пов’язують з вибором економічних альтернатив з метою раціонального вибору, в якому мінімізується витрати і максимізується чиста вигода. В одному з навчальних посібників з економічної психології економічна поведінка визначається як раціональна поведінка, регульована отриманням максимально можливої в даній ситуації вигоди (перевищення суб’єктивно оцінюваних можливих прибутків над витратами у вартісному сенсі) [5].

У Великому економічному словнику економічна поведінка трактується як спосіб, характер економічних дій громадян, працівників, керівників виробничих колективів у тих або інших умовах економічної діяльності, життя. У цьому трактуванні мається на увазі, що економічна поведінка, відображаючи спосіб життя людини, характеризується певними соціально-економічними нормами, прийнятими в суспільстві.

Таким чином, ми можемо визначити економічну поведінку як сукупність усвідомлених вчинків і дій людини в процесі її економічної діяльності у всіх областях економічного життя суспільства: виробництві, обміні, розподілі і споживанні матеріальних і духовних благ, у яких відображаються соціально-економічні норми даного суспільства.

Водночас, типи економічної поведінки визначаються рівнем розвитку суспільства, у тому числі і його економічної підсистеми. Тому ми вважаємо, що необхідно ввести поняття “відповідальна економічна поведінка”, яку

правомірна називати цивілізованою, тобто відповідною вимогам суспільства в XXI столітті. У цивілізаційному підході не тільки матеріальні, але і вищі духовні потреби людини служать початковим пунктом руху вперед всього суспільства. При цьому реалізація духовних потреб (свобода і справедливість, самореалізація і самоствердження, суспільне визнання і спілкування, творчий розвиток), цивільних і економічних свобод служить основою розвитку суспільства, основою сучасної універсальної цивілізації.

Інтерес до економічної етики, під якою розуміється сукупність норм поведінки в економічній сфері і мораль підприємництва збільшується як в Україні, так і за кордоном. Автори широко відомої в Німеччині енциклопедії “Економічний Лексикон Габлера” вважають, “хоча звільнення економіки від моральних засад зіграло, безумовно, свою роль в матеріально-технічному становленні розвинених країн, соціальні витрати цього процесу все більше усвідомлюються широкою громадськістю” [3]. Це одна з причин того, що проблема формування саме економічно відповідальної поведінки є актуальною на сьогоднішній день.

Передумовами економічно відповідальної поведінки є економічна свідомість, економічне мислення, економічні інтереси, соціальні стереотипи. При цьому кожен феномен вносить щось своє, по-своєму формує той або інший тип саме економічно відповідальної поведінки.

Правомірно говорити про відповідальну економічну поведінку як сукупність вчинків людини в процесі економічної діяльності, в яких відповідальність інтегрує такі етично-економічні якості як самостійність, раціональність, працьовитість, ощадливість, заповзятливість, толерантність, законослухняність.

Ці форми прояву економічної поведінки відповідають нормам, які існують в соціально орієнтованій ринковій економіці. Для того, щоб ці норми стали для людини самі собою зрозумілими, природно заданими, вони повинні збігатися з її мотивами, переконаннями, ціннісними орієнтаціями. Тільки глибоко усвідомлені і стійкі норми можуть стати якостями, що відрізняють відповідальну економічну поведінку. Для цілеспрямованого формування таких якостей і норм поведінки потрібне виховання і навчання.

Формування відповідальної економічної поведінки повинно бути адекватним сучасному стану суспільства, але і відповідати потребам суспільства. Найважливішими соціальними потребами виступають потреби в спілкуванні, в

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

досягненні, пошуковій активності. Відбувається розвиток самосвідомості, коли на підставі уявлення про себе особистість конструює власну лінію поведінки і будує відносини з навколишніми.

Особливу увагу необхідно приділяти етичним нормам економічної поведінки, які разом з правовими і конвенціальними нормами складають соціальні норми, що сприяють підвищенню етичної стійкості особистості до негативних явищ в ринковій економіці.

На відміну від економічної поведінки, відповідальна економічна поведінка може бути сформованою тільки в процесі економічної освіти і виховання, що має чітку етичну спрямованість.

Тому ми розглядаємо відповідальну економічну поведінку особистості як сукупність вчинків економічно освіченої особистості в доступних видах економічної діяльності, в яких відповідальність виявляється через такі етично-економічні якості, як самостійність, раціональність, працьовитість, ощадливість, заповзятливість, толерантність і законслухняність

Висновок. Економічна поведінка та відповідально економічна поведінка тісно пов'язані між собою. Головним завданням економічно відповідальної поведінки є формування способу мислення, поведінки і діяльності, згідно з економічними і етично-правовими основами суспільства. Формування економічно відповідальної поведінки, орієнтованої на загальнолюдські цінності та етичні норми, особливо значуще для нашого суспільства. Проте, незважаючи на зростання інтересу до економіки, багато хто вважає, що дотримання етичних норм в ринковій економіці неможливе, оскільки дуже складно забезпечити гідне існування сім'ї чесною працею. Ось чому виникає необхідність в теоретичному і методичному обґрунтуванні формування відповідальної економічної поведінки.

1. Аристотель. *Нікомахова етика*. – М.: Мысль, 1984.

2. Дж. Дьюї *Школа майбутнього* //

Народна освіта. – 2000, № 8. – С. 253.

3. *Економіка і право: Енциклопедичний словник Габлера: Пер. з нім. / Під ред. А.П. Горкіна, Н.Л. Туманової, Н.Н. Шаповалової та ін.* – М.: Велика Російська енциклопедія, 1998. – С. 275.

4. *Економічна психологія: соціокультурний підхід / Під ред. Андрєєвої В.* – СПб.: Петербург, 2000.

5. Ерроу К. *Інформація і економічна поведінка: Питання теорії // Питання економіки*. – 1995. – № 5. – С. 98 – 107.

6. І. Прокопенко *Людина у світі економіки та бізнесу*. – Харків. – Основа, 1995. – С. 310.

7. Локк Д. *Думки і про виховання: Пед. зб.* – М.: 1939. – С. 67 – 224.

8. Макаренко А.С. *Педагогічні твори: У 8 т. / Ред. кол. М.И. Кондаків (гол. ред.) і ін.* – М.: Педагогіка, 1983.

9. Маркс К. *Капітал. Критика політичної економії*. – М., 1983. – С. 905.

10. Маслоу А.Г. *Мотивація і особа: Пер. з англ.* – Євразія, 1999. – С. 479.

11. Мочерний С.В. *Основи економічних знань: запитання і відповіді*. – К.: – Феміна, 1996. – С. 272.

12. Н. Бірюкова. *Людина у світі економіки / Рідна школа*. – 1994. – №10. – С. 59 – 61.

13. Н. Грама. *Формування економічної грамотності у дітей дошкільного віку*. – Одеса, 1997. – С. 212.

14. Ксенофонт. *Домострой // Спогади про Сократа*. – М.: Наука, 1993. – С. 197 – 262.

15. Пономарьов Л.Н., Попов В.Д., Чічканов В.П. *Економічна культура: суть, напрями розвитку*. – М.: Думка, 1987. – 269 с.

16. Роджерс К.Р. *Погляд на психотерапію. Становлення людини: Пер. з англ.* – М.: Прогрес, 1998. – С. 480.

17. С. Жлубко *Економічна думка України: текст лекцій*. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1992. – С. 216.

18. Фромм Е. *Душа людини: Пер. з англ.* – М.: Видавництво АСТ-ЛТД, 1998. – С. 664.

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

“Кожна окрема наука, – узята сама по собі, представляє не що інше, як концептуальну систему понять, теорій, тобто знаходить своє вираження у відносно замкнутій системі знань свого предмета. Зовсім очевидно, що, чим складніша наука, тим багатший предмет її пізнання, тим об’ємніша її концептуальна система, тим ширше коло її понять, принципів, теорій.”

М.Г. Чепиков

